

Filip Marciniak¹

Obrządek pogrzebowy w mezolicie na ziemiach polskich

Streszczenie

Od wielu dziesięcioleci naukowcy zadają sobie pytanie, jak wyglądało życie duchowe społeczeństw pierwotnych zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski. Wraz z rozwojem badań nad mezolitem nasza wiedza na ten temat zaczyna się znacznie poszerzać. Dzieje się tak głównie za sprawą coraz to nowych odkryć pochówków związanych z ludami mezolitycznymi.

Głównym celem niniejszego artykułu jest prezentacja dotychczas znanych i opisanych w literaturze przedmiotu pochówków ludów łowiecko-zbierackich reprezentujących na ziemiach polskich mezolityczny etap rozwoju. Tekst zawiera zestawienie wspólnych cech obrządku pogrzebowego uchwytanych w materiale źródłowym, takich jak: sposób ułożenia zwłok, konstrukcje grobowe czy w końcu dary, które składano przy zmarłym. Autor podejmuje próbę odniesienia tych cech do poszczególnych przykładów obrządku pogrzebowego z terenów wschodniej i zachodniej Europy, jak również interpretacji niektórych zjawisk dostrzegalnych w materiale zabytkowym, takich jak: liczne pochówki kobiet z małymi dziećmi, specyficzny układ zwłok w niektórych przypadkach czy w końcu znaczne ilości ochry występujące w jamach grobów na terenach mocno oddalonych od naturalnych złóż tego pigmentu. Zjawiska te, choć często przytaczane w trakcie opisów pochówków mezolitycznych, po dziś dzień budzą wiele pytań.

Słowa kluczowe: mezolit, pochówki, wierzenia, konstrukcje grobowe.

WSTĘP

Obrządek pogrzebowy mezolitu jest dość szczegółowo opisany w literaturze zagranicznej (np. Grünberg 2000). Natomiast w literaturze polskiej tematyka ta doczekała się zaledwie kilku bardziej lub mniej szczegółowych opracowań. W większości skupiają się one na pojedynczych

¹ Mgr Filip Marciniak, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Mo-niuszki 10, 35-015 Rzeszów, e-mail: filmarciniak@gmail.com

odkryciach lub powtarzają za starszą literaturą opisy stanowisk znanych już w latach 90. ubiegłego wieku. Jedną z najbardziej udanych prób syntetycznego ujęcia tematu pochówków z mezolitu Polski jest opracowanie J. Brzozowskiego oraz J. Siemaszki *Ochre and beads. The hunter's style of the burials in the Polish Mesolithic* (2004).

Głównym celem niniejszego artykułu jest prezentacja dotychczas znanych i opisanych w literaturze przedmiotu pochówków ludów mezolitycznych zasiedlających tereny dzisiejszej Polski. Zestawia on wspólne cechy obrządku pogrzebowego uchwytne w materiale źródłowym, takie jak: sposób ułożenia zwłok, konstrukcje grobowe czy w końcu dary, które składano przy zmarłym. W opracowaniu podjęta zostanie próba odniesienia tych cech do poszczególnych przykładów obrządku pogrzebowego z terenów wschodniej i zachodniej Europy. Tekst zawiera również interpretację niektórych zjawisk, takich jak: liczne pochówki kobiet z małymi dziećmi, specyficzny układ zwłok w niektórych przypadkach czy w końcu znaczne ilości ochry występujące w jamach grobów na terenach mocno oddalonych od naturalnych źródeł tego pigmentu.

Informacje zebrane i wykorzystane w niniejszym studium zostały zaczerpnięte z dostępnej literatury oraz ze źródeł będących w trakcie opracowywania. Na ich podstawie przygotowano zestawienie zawierające najważniejsze dane na temat lokalizacji stanowisk, ich stratygrafii, rodzaju odkrytych zabytków związanych z obrządkiem pogrzebowym, stanu zachowania oraz chronologii obiektów.

Zestawienie zawiera informacje o 17 stanowiskach, na których odkryte zostały pochówki ludzkie (tab. 1, 2). Niestety, w niektórych przypadkach źródła te podają informacje niekompletne. Miało na to wpływ wiele czynników, najistotniejszym z nich wydaje się moment i sposób odkrycia poszczególnych stanowisk. Przykładem tak opisanego znaleziska jest grób z Łojewa ze szkieletem barwionym ochrą, odkryty w 1941 r. w dawnym pow. inowrocławskim. W artykule prezentującym to znalezisko autorka powołuje się na przykłady wcześniej poznanych grobów szkieletowych ze śladami ochry (Kołos-Szafrńska 1949: 112), zaliczonych przez ówczesnych badaczy do kultury ceramiki sznurowej. Ten przykład odsłania kolejny problem większości dawnych opracowań związanych z zagadnieniem pochówków mezolitycznych – ówczesny stan wiedzy oraz wynikająca z niego wątpliwa interpretacja znalezisk.

Tabela 1. Pochówki mezolityczne na ziemiach polskich (Sz. – szkieletowy, C. – ciałopalny, ? – niepewne)
 Table 1. Mesolithic burials in Poland (Sz. – skeletal, C. – crematory, ? – uncertain)

	STANOWISKO	LICZBA GROBÓW/ LICZBA POCHÓWKÓW	OBECNOŚĆ OCHRY	DARY GROBOWE	PLEĆ OSOBNIKA	WIEK OSOBNIKA	UKŁAD ZWŁOK	OŚ GROBU	RODZAJ POCHÓWKU	
									Sz.	C.
1	Pierkunowo	2/3	+	+	Grób 1: K/- Grób 2: -	Gr. 1 - Adultus	Gr. 1 Leżąca Gr. 2 -	Gr. 1 SW-EN Gr. 2 -	+	
2	Janisławice	1/1	+	+	M	Gr. 1 - Adultus	Siedząca	E-N-E	+	+
3	Wozna Wieś	5/6	+	+	M	Adultus	Siedząca	NE - SW	+	+
4	Mszano 14	1	+	+	Grób 1: K/D Grób 2: - Grób 3: - Grób 4 M Grób 5 -	Gr. 1: K - Adultus D - Infans I Gr. 2: - Gr. 3: - Infans II Gr. 4: - Gr. 5: - Infans II	Gr. 1 Leżąca, na lewym boku Gr. 2 - Gr. 3 Leżąca Gr. 4 N-EE Gr. 5 Leżąca (?)	Gr. 1 N-EE Gr. 2 N-EE Gr. 3 N-EE Gr. 4 N-EE Gr. 5 N-EE	+	+
5	Kamińskie	13/24	+	+	K	Infant	Leżąca	SEE-NWW	+	+
6	Dudka	2/2	+	+	S-1: - S-2: -	Infans I Infans I	S-1 ? S-2 ?	SEE-NWW	+	
7	Dreństwo	1(?) / 1	- (?)	- (?)	Gr. 1 M Gr. 2 M	Gr. 1 - Adultus Gr. 2 - Adultus	Gr. 1 Leżąca, z podciągniętymi nogami Gr. 2 Leżąca	Gr. 1 W-E Gr. 2 -	+	
8	Wieliszew*	1/1	+	-	M	Adultus	-	-	+	+
9	Kasparus*	1/1	+	+	-	-	-	-	-	-
10	Prabuty*	1/1	+	-	?	?	Leżąca(?)	-	+	?
11	Brajniki*	1/1	+	-	-	-	-	-	-	-
12	Zorawno*	1/1	+	-	-	-	-	-	-	-
13	Smoląg*	1/1	+	-	-	-	-	-	-	-
14	Łojewo*	1/1	+	+	-	-	-	-	-	-
15	Konne*	1/1	-	+	-	-	-	-	-	-
16	Pomorsko*	1(?) / 1(?)	?	?	?	Infans?	-	-	+	?
17	Krepnica*	1/1			-	-	-	-	+	?

Tabela 2. Datowanie grobów mezolitycznych z ziem polskich
Table 2. Chronological dating of Mesolithic graves from Poland

	STANOWISKO	NUMER GROBU	DATOWANIE (conv. BP)	DATOWANIE (calBC)**
1	Pierkunowo	1	5700 ± 150 BP	4932 – 4313calBC
2	Janisławice	1	6580 ± 280 BP	6051 – 4931calBC
3	Woźna Wieś	1	5900 ± 100 BP	5029 – 4529calBC
4	Mszano 14	1	8890 ± 180 BP 8680 ± 130 BP	8455 – 7589calBC 8020 – 7532calBC
		4	8840 ± 170 BP	8339 – 7574calBC
		3	8650 ± 140 BP	8208 – 7491calBC
		5	8100 ± 70 BP	7322 – 6822calBC
5	Kamieńskie	1	6940 ± 280 BP	6400 – 5372calBC
6	Dudka	1	4690 ± 40 BP	3533 – 3368calBC
			4730 ± 40 BP	3636 – 3376calBC
7	Dręstwo	2	5980 ± 75 BP	5057 – 4694calBC
			3805 ± 70 BP	2466 – 2116calBC
8	Wieliszew*	1(?)	-	-
9	Kasparus*	1	-	-
10	Prabuty*	1	-	-
11	Brajniki*	1	-	-
12	Żórawno*	1	-	-
13	Smoląg*	1	-	-
14	Łojewo*	1	-	-
15	Konne*	1	-	-
16	Pomorsko*	1	7740 ± 100 BP	6836 – 6412calBC
17	Krępnica*	1(?)	-	-

* stanowiska niepewne; ** daty uzyskane przy pomocy programu OxCal 4.2 przy zastosowaniu krzywej IntCal 13

Pochówki mezolityczne odkryte na terenie ziem polskich

Wśród poznanych i opisywanych do dnia dzisiejszego polskich stanowisk, na których odkryte zostały pochówki mezolityczne, jedynie 8 posiada datowanie fizykochemiczne: Pierkunowo, pow. giżycki; Janisławice, pow. skierniewicki; Woźna Wieś, pow. grajewski; Mszano 14,

pow. brodnicki; Kamieńskie, pow. piski; Dudka, pow. giżycki; Dręstwo, pow. augustowski; Pomorsko, pow. zielonogórski (tab. 1, 2; ryc. 1).

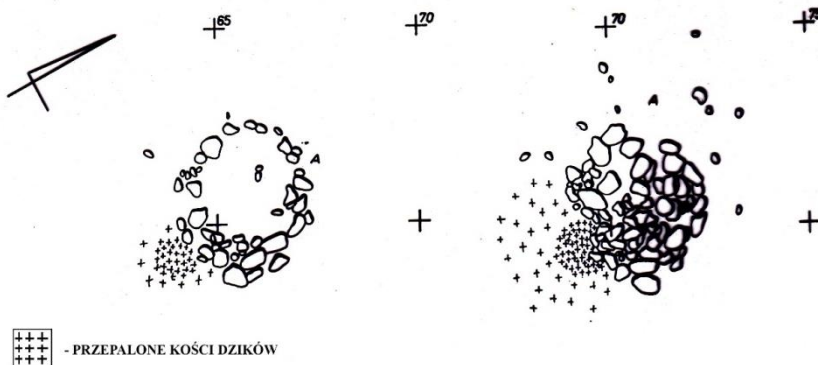
Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyk i pochówków mezolitycznych odkrytych na terenie Polski (wg Brzozowski, Siemaszko 2004), numeracja zgodna z tab. 1

Fig. 1. Location of the Mesolithic cemeteries and burials discovered in Poland (acc. Brzozowski, Siemaszko 2004), numbering according to table 1

Pochówki, dla których mezolityczna chronologia została potwierdzona metodą datowania ^{14}C , mogą być zaliczone do kategorii źródeł pełnowartościowych. Należy zauważyć, że niektóre z uzyskanych dat mieszczą się w ramach czasowych neolitu, jednak pewne cechy pochówków, m.in. wyposażenie grobowe, odpowiadają charakterystykom typowym dla pochówków mezolitycznych. Na tej podstawie zostały włączone do niniejszego opracowania. Do drugiej kategorii – o mniejszej wartości poznawczej – należą będą znaleziska nieposiadające dat fizykochemicznych oraz pochówki ubogie i zniszczone, o których informacje są niepełne. W kategorii tej znajdzie się pochówek z Wieliszewa, na temat którego od dawna

toczy się dyskusja, czy ujawnione tam kości są związane z obozowiskiem mezolitycznym, czy z cmentarzyskiem kultury pomorskiej (Więckowska 1975: 418), a także pochówek wtórny ze stanowiska Krępnica, składający się z bardzo silnie rozdrobnionych kości przemieszanych z dużą ilością wytworów krzemienych (Masojć 2011).

Częściowym zmianom uległy konstrukcja grobów i sposób traktowania zmarłych. W paleolicie groby najczęściej lokowane były na terenie miejsc bytowania. Zwyczaj ten dostrzegalny jest także w kręgach kultur mezolitycznych. W tym okresie zaczynają jednak pojawiać się miejsca wydzielone na pochówki (cmentarzyska, składające się z większej liczby grobów). Nie ma jednak pewności, czy groby te były lokowane na terenie współczesnych im obozowisk. Obecny poziom wiedzy i możliwości określania chronologii nie pozwalają precyzyjnie rozstrzygnąć, czy okres powstania pochówków pokrywał się z zasiedleniem obozowisk.

Ryc. 2. Ciałopalny pochówek dwóch dzików ze stanowiska Mszano 14, gm. Brodnica (wg Marciniak 2001)

Fig. 2. Cremation burial of two boar from the archeological site Mszano 14, Brodnica district (acc. Marciniak 2001)

W mezolicie, w którym dominującą rolę odgrywał obrządek szkieletowy, charakterystyczne jest stosowanie ognia, tj. wypalanie zawartości grobu po wcześniejszym złożeniu do niego ciała. Praktyka taka nie powodowała całkowitego zwęglenia zwłok i zawartości komory grobowej, a jedynie ich nadpalenie. Przykładami takiego rodzaju obrządku z terenów Polski są groby znajdujące się na stanowisku Mszano 14 i Kamieńskie, stan. 1 (Łapo 2000; Marciniak 2001). Z pewnością w opisywanym okresie znano i praktykowano całkowitą kremację zwłok i pochówki ciałałpalne. Przykładami na stosowanie tego typu obrządku mogą być

ciałopalny pochówek dwóch dzików ze stanowiska Mszano 14 (ryc. 2) (Marciniak 2001: 121), domniemany ciałopalny pochówek ludzki z Wieliszewa XI (Więckowska 1975: 418) czy wtórny pochówek z Pomorska (Kobusiewicz, Kabaciński 1991). Należy jednak pamiętać, że nie mamy całkowitej pewności, czy pochówek z Wieliszewa pochodzi z mezolitu.

Interesujący w świetle dotychczasowej wiedzy staje się również wtórny pochówek z Krępnicy (Masojć 2011: 148). Początkowo interpretowany jako krzemienica, dopiero po szczegółowych badaniach antropologicznych został uznany za grób. Może on świadczyć o stosowanych we wczesnym mezolicie specyficznych praktykach pogrzebowych polegających na rozdrabnianiu szczątków zmarłych, ale też o częstym ich przenoszeniu, na co zdaje się wskazywać mała liczba znalezisk z tego okresu (Bugajska 2014: 22).

Pochówki szkieletowe odkrywane w trakcie badań archeologicznych można zaliczyć do grobów pojedynczych lub zbiorowych. Najczęściej spotykane usytuowanie szkieletu względem kierunków świata to NE oraz SE². Do grobów jednostkowych możemy zaliczyć grób mężczyzny odkryty w Janisławicach, a także pochówek młodej kobiety ze stanowiska 1 w miejscowości Kamieńskie. Groby zbiorowe oraz podwójne znane są z terenów całej Europy. Spośród grobów zbiorowych wymienić możemy np. grób zbiorowy z Strøby Egede (pochówek ośmiu osobników w różnym wieku), Téviec (pochówek sześciu osobników), Murzak-Koba (dwóch osobników), Mszano 14 i Pierkunowa (pochówki kobiet z małymi dziećmi).

Zróznicowanie typologiczne grobów mezolitycznych przejawia się przede wszystkim w ułożeniu szkieletu. Stosunkowo najczęściej występują pochówki, w których zmarły został ułożony na wznak w pozycji wyprostowanej: Mszano 14 (dwa pochówki), Pierkunowo, Kamieńskie (jeden) (Marciniak 2001, Głosik 1969; Łapo 2000). Rzadziej stosowane były pochówki, w których zwłoki układano z nogami podgiętymi, a rękami umieszczonymi wzdłuż tułowia. Groby takie zostały odkryte w Mszanie 14, Téviec i Hoëdic (Marciniak 2001; Schulting, Richards 2001). Kolejnym interesującym sposobem chowania było ułożenie zmarłego w pozycji siedzącej (mężczyzna z Janisławic, przypuszczalnie Mszano 14 – grób 4 i Woźna Wieś). Kolejną specyficzną grupą były pochówki samych głów.

² Jeśli założymy, że głowę zmarłego układano na wschód, w stronę punktu wschodu słońca na horyzoncie (w wypadku Mszano dokładne usytuowanie grobów to 61–64° na E od N), to dzięki badaniom paleoastronomicznym, po uwzględnieniu zmian magnetycznego położenia osi Ziemi, możemy stwierdzić, że wszystkie pochówki pochodzą z wczesnego przedwiośnia.

Czaszki składane były do grobu pojedynczo lub w większej liczbie. Najbardziej znanym przykładem takich praktyk są stanowiska z Große Ofnet i Kaufertsberg w Bawarii³ (Więckowska 1975: 415).

Groby mezołityczne znajdują się zwykle w jamach, często stosowane były także różnego rodzaju specjalne konstrukcje. Były to obstawy kamienne, które stwierdzono na cmentarzyskach z Tévéc i Hoëdic (Péquart i in. 1937). W przypadku jednak utrudnionego dostępu do surowca kamiennego stosowano także drewno. Zwyczaj taki zauważono na cmentarzysku Mszano 14 (Marciniak 2001), Olenij Ostrov (Gurina 1956) czy Skateholm I (Larsson 1984).

W większości grobów z omawianego okresu wystąpiły ślady pigmentu zwanego ochrą (Fe_2O_3). Posypywano nią całą powierzchnię grobu (Janisławice, Mszano 14, Pierkunowo, Konne; Brzozowski, Siemaszko 2004) lub fragmenty zwłok. Zmarły mógł też być układany na warstwie ochry, jak np. w Rochereil (Grünberg 2000) lub nią zasypywany (Marciniak 2001). Występowały także ślady barwienia kości ochrą. Badania przeprowadzone metodami chemicznymi wskazują, że ochrę transportowano z oddalonych terenów, na których występowała w sposób naturalny (w przypadku Polski są to okolice Rydna nad rzeką Kamienną) lub produkowano⁴ na miejscu, jak na stanowisku Mszano 14 (Marciniak 2001).

Najczęstszym wyposażeniem grobowym znajdowanym w większości pochówków są ozdoby wykonywane przede wszystkim z zębów zwierzyny łownej. Są nimi naszyjniki z zębów jelenia, łośia, tura czy dzika, które odnaleziono m.in. w Pierkunowie w grobie nr 1, w Janisławicach, w Mszanie 14 czy w grobie na stanowisku Kamińskie 1 (Brzozowski, Siemaszko 2004). Zęby zwierzęce naszywane na odzież odkryto w większości opisywanych pochówków (Mszano 14 – pochówek dziecka z grobu nr 3 zawierał co najmniej 70 siekaczy jelenia, łośia i tura). Rzadziej odkrywano inne ozdoby, takie jak np. bryłki nieobrobionego bursztynu w Mszanie 14 (Marciniak 2001). Ponadto zmarli wyposażani byli w wszelkiego rodzaju broń i narzędzia. Świadczą o tym znaleziska grotów strzał wykonywanych z krzemienia lub

³ Znaleziska takie znane są również z terenów ziem polskich, ze stanowisk Warszawa-Grochów oraz Pobiel. Jednak kontekst, w którym zostały one odnalezione, sugeruje, iż nie można zaliczyć ich do intencjonalnych pochówków, a jedynie do znalezisk luźnych-przemieszczonych (Bugajska 2014).

⁴ Ochra mogła być pozyskiwana w trakcie procesu wypalania w ognisku rudy darniowej z ograniczeniem dostępu powietrza. Hipotezę tę zdają się potwierdzać badania z zakresu archeologii eksperymentalnej przeprowadzone w trakcie badań stanowiska Mszano 14 w latach 90. ubiegłego stulecia.

kości, oszczepy, harpuny, noże z kłów dzika (Janisławice), sztylety (Janisławice, Olenij Ostrov, Tévec i Hoëdic; Cyrek 1978; Gurina 1956; Péquart, i in. 1937) oraz wiele innych narzędzi kamiennych, rogowych i kościanych. Prawdopodobnie zmarli zaopatrywani byli w pożywienie. Jak twierdzi H. Więckowska, dowodem na to są „resztki kości zwierzęcych, w Janisławicach fragment szczęki bobra, na wspomnianych cmentarzyskach bretońskich szczęki jeleni lub dzików, resztki małżów, a w ogniskach – odpadki kuchenne” (Więckowska 1975: 415). Kolejnym elementem wyposażenia grobowego w omawianym okresie były przedmioty, które mogły mieć znaczenie kultowe. Są nimi poroża umieszczane w grobie razem ze zwłokami, np. na stanowisku Kamieńskie 1 (Łapo 2000). Nie wszystkie dary grobowe musiały znajdować się przy zwłokach. Znane są przypadki umieszczania ich w specjalnych jamach towarzyszących przygotowanych w bezpośrednim sąsiedztwie pochówków (Marciniak 2001).

Analizując informacje pozyskane podczas badań pochówków mezolitycznych, trafiamy także na ślady, które zdają się wskazywać na stosowanie szeroko pojętych zabiegów religijno-magicznych. Świadczą o tym m.in. krąg ognisk kultowych z ciałopalnym pochówkiem dwóch dzików ze stanowiska Mszano 14 (Marciniak 2001: 121), pochówki samych czaszek, pochówki głów jeleni z porożem, bryłki bursztynu czy też skamieniałości umieszczane w grobach (Gumiński 2014: 136–141), wypalanie zawartości grobu, budowa jam towarzyszących grobom, wyposażanie zwłok w broń i narzędzia towarzyszące zmarłym za życia oraz „odświętnie” ozdabiane ubrania czy wreszcie posypywanie zwłok ochrą. Pochówki zwierząt odkrywane niekiedy w obrębie cmentarzysk mogą wskazywać na wierzenia zbliżone do totemizmu.

Podsumowanie

Stan aktualnej wiedzy na temat pochówków mezolitycznych, jak i zestawienie danych uzyskanych podczas badań nad zagadnieniem obrządku pogrzebowego w mezolicie pozwala wnioskować, że pochówki te charakteryzują się głównie obrządkiem szkieletowym z dominującą pozycją wyprostowaną na plecach. Znane są jednak także przykłady innych układów zwłok: w pozycji siedzącej lub pozycji skurzonej. Obserwacja ta nasuwa pytanie, czy pozycja, w jakiej chowano zmarłego, miała jakieś znaczenie, czy też wynikała z zastosowania w trakcie pochówku np. krępowania zwłok lub umieszczania ich w worku, stanowiącym odpo-

wiednik trumny. Odpowiedzieć na to mogą liczne źródła etnograficzne, w których opisywane jest chowanie osób zmarłych w wyjątkowych sytuacjach, takich jak polowanie czy potyczki zbrojne, w inny sposób niż zmarłych z przyczyn naturalnych.

Istotnym faktem jest też występowanie pochówków pojedynczych i podwójnych (Mszano 14 grób nr 1 – pochówek „matki i dziecka”; Marciniak 2001: 120) lub zbiorowych. Znane są także pochówki samych czaszek ludzkich. Odkrywanie pojedynczych pochówków pozbawionych dodatkowego kontekstu archeologicznego może wskazywać na okoliczności ich dokonania, np. na śmierć podczas wędrówki, jak np. w Janisławicach, (Cyrek 1978: 228) czy Kamińskim (Łapo 2000: 71) albo użytkowanie danego terenu przez niewielkie grupy rodzinne lub klany (Cyrek 1978).

Pochówek nr 1 z Mszana 14 oraz Perkunowa (kobieta z małym dzieckiem), jak i liczne tego typu pochówki z terenów całej Europy mogą wskazywać, że w przypadku śmierci karmiącej matki uśmiercano również jej dziecko, które nie było jeszcze w stanie spożywać normalnego pokarmu. Dokonywano tego, ponieważ dziecko i tak nie przeżyłoby ze względu na brak w grupie drugiej kobiety w okresie laktacyjnym. Praktyka ta może wskazywać pośrednio na monogamię w obrębie rodziny lub grupy okupującej dany teren łowiecki (Marciniak 2001).

Najczęstszy spotykany kierunek osi grobów to NEE-SWW. Może on być związany z punktami wschodu słońca na horyzoncie. Stosowane były specjalne typy obstaw kamiennych lub konstrukcji drewnianych. Niektórym grobom towarzyszyły dodatkowe jamy. Warto pamiętać, że budowa konstrukcji zarówno drewnianych, jak i kamiennych wymagała sporo wysiłku: ścięcia i obróbki drewna, wykonania pojemników „trumiennych” z kory. Pojemniki z kory, pełniące funkcję współczesnych trumien, odkryte zostały oprócz grobów z Mszana 14, także w pochówku z Korsor Nør na Zelandii (Bennicke 1997: 99–105). Takie pochówki dowodzą, że w mezolicie współplemieńcy szanowali zmarłych oraz ich szczątki.

W niektórych grobach mezolitycznych odkrywano także ślady mogące świadczyć o praktykach kanibalistycznych lub oddzielaniu kości od tkanek miękkich. Wśród praktyk religijnych należy wskazać także pochówki z głowami jeleni lub z samym porożem.

Zmarłych wyposażano w dary grobowe, takie jak: „odświętnie” zdobione ubrania, broń, narzędzia oraz pożywienie, co może świadczyć o wierze w życie pozagrobowe, które musiało być podobne do docze-

snego. Przemawia za tym właśnie obecność w grobach przedmiotów codziennego użytku. Natomiast sam pochówek traktowano jako „przejście” do innego świata. Warto też się zastanowić, czy odkrywane w pochówkach ozdoby wykonane z zębów były przedmiotami związanymi z kultem, czy zwykłą biżuterią. Jakie znaczenie miały dla ludzi mezolitycznych, skoro są tak często odkrywane?

Istotne jest także posypywanie zwłok ochrą. Obecność tego pigmentu może wskazywać na występowanie wymiany handlowej pomiędzy grupami pozyskującymi go na swoich terenach lub na produkcję miejscową, którą zaobserwowano w Mszanie 14 (Marciniak 2001). Na stanowiskach Dręstwo i Dudka (Gumiński 2014: 128) odkryto także grudki ochry. Bardzo szerokie zastosowanie ochry w obrzędku pogrzebowym od schyłkowego paleolitu po wczesną epokę brązu świadczy o niezwykłym jej znaczeniu.

Zaobserwowany został także zwyczaj wypalania zawartości grobów. Można to uznać za pierwsze oznaki ciałopalenia i świadectwo rytualnego znaczenia ognia dla ówczesnych ludzi. Tezy te wspiera występowanie palenisk lub kręgów tworzonych z ognisk w bezpośrednim sąsiedztwie pochówków, jak np. w Mszanie 14 (Marciniak 2001). Kolejnym przykładem praktyk religijnych z wyżej omawianego okresu mogą być pochówki zwierząt dokonywane w obrębie cmentarzysk. Mogą one świadczyć o pewnej formie totemizmu.

Zakończenie

Obrządek pogrzebowy mezolitu z terenów ziem polskich jest jak dotąd słabo poznany. Wynika to z wielu czynników, przede wszystkim z niewielkiej liczby znanych pochówków. Ówczesny stan zaludnienia był niewielki. Szacuje się, że w mezolicie żyło na obszarze dzisiejszych ziem polskich w tym samym czasie ok. 6 tys. osób (Kobusiewicz 1994: 122). Większość znanych grobów odkryto podczas przypadkowych prac ziemnych (grób w Janisławicach), które bardzo często powodowały zniszczenie materiału archeologicznego oraz utratę części informacji. Niewielka liczba grobów doczekała się datowania metodami fizykochemicznymi. Wszelkie wnioski uzyskiwane podczas analizy stanowisk, które nie posiadają takiego datowania, mogą być niepewne. Znaczna liczba omawianych pochówków pochodzi z terenów Polski północno-wschodniej, co może świadczyć o warunkach sprzyjających zachowywaniu się tego typu obiektów na tych obszarach, jak i o tym, iż więk-

szość pochówków znajduje się w strefach bytowania ówczesnych ludzi – na piaszczystych wzniesieniach nad zbiornikami oraz ciekami wodnymi. Lokalizacja ta prowadzi do wniosku, iż zmarłych chowano w otoczeniu, w którym żyli i do którego przywykli. Hipotezę tę potwierdzają znaczne odstępstwa czasu między pochówkami odkrywanymi w obrębie tych samych stanowisk, co z kolei świadczy o cyklicznych powrotach ludności mezolitycznej na teren poszczególnych stanowisk.

Problematyka obrządku pogrzebowego w mezoliticie na ziemiach polskich pozostawia wiele pytań, na które brak jeszcze jednoznacznej odpowiedzi. Jedynie kolejne odkrycia dobrze zachowanych pochówków będą mogły rozwiewać te wątpliwości, gdyż każde nowe znalezisko ujawnia nieznane dotąd fakty i powiększa dostępną już wiedzę.

Literatura

- Bennicke P., 1997, *Death in the Mesolithic: two old men from Korsør Nor*, The Danish Storebaelt since the Ice Age, Kopenhaga.
- Brzozowski J., Siemaszko J., 2004, *Ochre and beads. The hunter's style of the burials in the Polish Mesolithic* [w:] *Actes du Symposium International. Préhistoire des Pratiques mortuaires. Paléolithique-Mésolithique-Néolithique*, 1999, Leuven.
- Bugajska K., 2014, *Obrządek pogrzebowy łowców-zbieraczy epoki kamienia w południowej Skandynawii i na Niżu Środkowoeuropejskim*, „Przegląd Archeologiczny” t. 62.
- Chmielewska M., 1954, *Grób kultury tardanoaskiej w Janisławicach, pow. Skierniewice*, „Wiadomości Archeologiczne” z. XX/1.
- Cyrek K., 1978, *Nieznane zabytki z grobu w Janisławicach, woj. skierniewickie, i nowe obserwacje nad tym zespołem*, „Wiadomości Archeologiczne” z. XLIII/2.
- Cyrek M., Cyrek K., 1980, *La sépulture mésolithique de Janisławice*, „Inventaria Archaeologica” t. XLIV.
- Głosik J., 1968, *Niektóre zagadnienia barwionych pochówków szkieletowych z epoki kamiennej w świetle odkryć dokonanych nad jeziorem Kisajno, koło Giżycka*, „Światowid” t. XXIX.
- Głosik J., 1969, *Groby szkieletowe barwione z Pierkunowa, pow. Giżycko, nad jeziorem Kisajno*, „Wiadomości Archeologiczne” z. XXXIV/2.
- Grünberg J.M., 2000, *Mesolithische Bestattungen in Europa, ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde*, „Internationale Archäologie” Bd. 40, VML Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westfalen.
- Gumiński W., 2014, *Wyposażenie symboliczne w grobach łowców-zbieraczy epoki kamienia na cmentarzysku Dudka na Mazurach*, „Archeologia Polski” t. 59.
- Gurina N.N., 1956, *Oleneostriwskij mogilnik*, „Materiały i issledowanija po archeologii SSSR”, nr 47, Moskwa.
- Kobusiewicz M., 1994, *500 tysięcy najtrudniejszych lat*, Oficyna Wydawnicza AMOS, Warszawa.

- Kobusiewicz M., Kabaciński J., 1991, *Late Mesolithic dwelling object in Pomorsko (Western Poland)* „Przegląd Archeologiczny” t. 38.
- Kołos-Szafrńska Z., 1949, *Grób ze szkieletem barwionym w Lojowie w pow. inowrocławskim*, „Z otchłani wieków” XVIII/7–8.
- Larsson L., 1984, *The Skateholm project. a Late Mesolithic settlement and cemetery complex at a southern swedish bay*, Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1983–1984, Londyn.
- Lapo J.M., 1988, *Mezolityczny zespół grobowy spod kurhanu z Kamieńskich, stan. I, gm. Orzysz, woj. Suwałki*. „Sprawozdania Archeologiczne” 50.
- Lapo J.M., 2000, *Żyj wiecznie, ale nie wychodź? O odkryciu mezolitycznego grobu w Kamieńskich na Mazurach* [w:] Czarownice, red. J. Wrześniński, seria „Funeralia Lednickie”, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Wrocław–Sobótka.
- Marciniak M., 1993, *Mesolithic burial and dwelling structure from the boreal period excavated at Mszano 14, Toruń district, Poland: preliminary report*, “Mesolithic Miscellany”, t. XIV, Number 1 & 2, November.
- Marciniak M., 2001, *The burial ritual from the boreal period cemetery in Mszano, Brodnica district*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. 39.
- Masoje M., 2011, *Boreal settlement with human remains on mega-mesolithic site from the Polish Plain – Krępnica near Bolesławiec, SW Poland (field seasons 2004–2008)*. “Prähistorische Zeitschrift” 86.
- Péquart M., Péquart S.J., Boule M., Vallois H., 1937, *Téviec, station-nécropole du Mésolithique du Morbihan*, Archives de L’Institut de Paléontologie Humaine 18, Paryż.
- Schulting R.J., Richards M.P., 2001, *Dating women and becoming farmers: new palaeodietary and AMS dating evidence from the Breton Mesolithic cemeteries of Téviec and Hoëdic*, “Journal of Anthropological Archaeology” 20.
- Sulgostowska Z., 1990, *Pochówek mezolityczny z okresu atlantyckiego w Woźnej Wsi, woj. Łomżyńskie*. „Archeologia Polski” t. XXXV.
- Więckowska H., 1975, *Spoleczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu* [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. I: *Paleolit i mezolit*, red. W. Chmielewski, W. Hensel, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Mesolithic burials on the territory of Poland

Abstract

For many decades, archaeologists were wondering what the spiritual life of prehistoric peoples inhabiting Polish territories looked like. With the beginning of the Mesolithic period our knowledge of that issue significantly expands. This is primarily due to a growing number of new discoveries of burials associated with the Mesolithic peoples.

The main purpose of this paper is to present the graves of hunter-gatherers so far known in the literature that represent the Mesolithic stage of development on the territory of Poland. The article also makes an attempt to relate them to the various exam-

ples of burials in eastern and western Europe, and thus to interpret and to answer to some phenomena that are noticeable in the archaeological material such as: the numerous burials of women with small children, the specific arrangement of bodies and significant amounts of ochre found in burial pits in areas distant from natural deposits of this pigment. Although these phenomena are often quoted in the descriptions of Mesolithic burials, they still raise a number of questions.

Key words: Mesolithic period, burial grounds, worship, grave construction